

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN HAK DİNİ KUR'ÂN DİLİ ADLI TEFSİRİNDEKİ TÜRKÇE ŞİİRLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Necdet ŞENGÜN
Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hak Dini Kur'ân Dili adlı tefsirinde Arapça, Farsça ve Türkçe pek çok şiirden nakiller yapmıştır. Bu nakiller, bazen bir mısra, bazen bir iki beyit, bazen de şiirin tamamı şeklindedir. Bu çalışmada, eserde geçen Türkçe şiir nakilleriyle Elmalılı'nın kendi yazdığı şiirler ve manzûm olarak tercüme ettiği Arapça ve Farsça şiirler değerlendirilmiştir. Arapça ve Farsça şiirlerden yapılan diğer nakiller dikkate alınmamıştır. Ayrıca Elmalılı'nın şiirleri nakletme yöntemleri üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Elmalılı, Hak Dini, Türk şiiri, Şerh, İktibas

ABSTRACT

Analysis of Turkish Poems in Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır's Quran Commentary Named Hak Dini Kuran Dili

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır has transmitted a good number of Arabic, Persian and Turkish poems in his Quran commentary named Hak Dini Kuran Dili. These are sometimes a verse, sometimes a couplet, and sometimes whole of a poem. In this study, it has been examined Turkish poems, mentioned in the commentary, belonging to various Turkish poets and to commentator himself. It has been studied also poems which were translated by Elmalılı from Arabic and Persian. Arabic and Persian poems were not examined. The method of Elmalılı about the transferring poems also was discussed.

Key words: Elmalılı, Hak Dini, Turkish poetry, Commentary, Quotation

GİRİŞ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, son dönem tefsir âlimlerinden biri olarak, *Hak Dini Kur'ân Dili* adlı tefsiriyle kendisinden epeyce söz ettirmiş bir şahsiyettir. Adı geçen eser onun hemen hemen bütün müktesebâtını ortaya koyduğu bir eserdir. Eser içerisinde İslam kültürüne ait kaynak eserlerin veya bu eserlerin müelliflerinin adları sıklıkla geçmektedir. Öte taraftan *Tefsir*, İslam ilim ve kültür tarihi açısından da bir kaynak eser hükmündedir. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerden yapılan nakiller, eserin edebî değerini göstermesi açısından son derece

kıymetlidir. Eserde bol miktarda bugün artık kullanılmayan köken itibarıyla öztürkçe kelimeler mevcuttur.¹

1991 yılında Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın hayatı ve eserlerini konu edinen bir sempozyum düzenlenmiş ve bu sempozyumda farklı disiplinlerden gelen akademisyenler tarafından onun sadece tefsiri değil, diğer farklı yönleri de inceleme konusu yapılmıştır.² Yine Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve tefsiri üzerinde çeşitli üniversitelerde yüksek lisans ve doktora düzeyinde tezler de hazırlanmıştır. Fakat ne adı geçen sempozyumda, ne de yapılan tez çalışmalarında, onun tefsirinde kullandığı şiirlerin bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bahsi geçen sempozyumda konuyla ilgili olarak sadece Ali Yılmaz, "*Elmalılı Hamdi Yazır'ın Türkçesi*" adlı bir tebliğ sunmuş ve bu tebliğinde, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Tefsiri'nde geçen şiirler ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Hamdi Yazır'ın yer yer Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerden verdiği örnekler, bilhassa tefsirine ayrı bir renk katmıştır. Bunlar onun edebiyata da vâkıf olduğunu göstermektedir. Nitekim kendine âit şiirlerin var olduğundan da daha önce bahsedilmişti."³

Bu makalede ise, Elmalılı'nın *Tefsir*'inde yer alan Türkçe şiirler üzerinde durulmuştur. Esasen çalışma, daha önce eserde geçen bütün şiirlerin bir değerlendirilmesi şeklinde düşünülmüş; fakat Arapça ve Farsça şiirlerin sayılarının bir hayli fazla olması ve bir makale boyutunu aşması sebebiyle Türkçe şiirler ile sınırlandırılmıştır.

Elmalılı Tefsiri'nde Türkçe şiirlerin dışında bazen bir satır, bazen daha büyük parçalar hâlinde nakledilen; çoğunluğu ana metinde, fakat çok az bir kısmı dipnotta geçen toplam 138 adet Arapça şiir vardır. Bu şiirlerin önemli bir kısmı cahiliye Arap şiirinden iktibas edilmiş ve pek çoğunun anlamı, Elmalılı tarafından dipnotlarda verilmiştir. Buna karşın eserde yedi sekiz tane de Farsça şiir nakli mevcuttur. Burada esas aldığımız *Elmalılı Tefsiri*'nin latinize edilmiş metninde, transkripsiyon esaslarına dikkat edilmeden çeşitli şâirlerden nakledilen Türkçe şiirler, çalışmamızda transkripsiyonlu hâle getirilmiştir. Manzûm tercümelemler ve Elmalılı'nın kendi şiirleri transkripsiyonsuz olarak aynen aktarılmıştır. Ayrıca Elmalılı'nın naklettiği şiirlerin hangi âyetlerin tefsirinde geçtiği gösterilmiş, Elmalılı'nın bu husustaki düşünceleri dile getirilmiş ve bu nakiller dipnotta verilmiş, ardından nakledilen şiirlerin şâirleri ve kaynakları tesbit edilmeye çalışılmıştır. Bütün araştırma ve incelemelere rağmen şâiri tesbit edilemeyen bazı şiirler mevcuttur. Şâiri tesbit edilemeyen şiirler, Elmalılı'ya ait olma ihtimalini taşıyalar da, onun eksik vaziyette bulunan *Dîvân*'ı yayımlanmadığı için bunları tespit etmek mümkün olamamıştır.

A- Elmalılı'nın Tefsir'de Geçen Şiirleri Nakletme Yöntemleri:

Başta Kur'ân âyetleri ve hadîsler olmak üzere, daha önceki eserlere atıf yapma ve söylenen sözün doğruluğunu ispat için oradan parçalar aktarma anla-

¹ Geniş bilgi için bkz: İbrahim Hakkı İmamoğlu, *Hak Dini Kur'an Dili'ndeki Kelime Analizleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara Üniversitesi SBE), Ankara, 2004.

² Bkz. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, TDV. Yay., Ankara, 1993.

³ Ali Yılmaz, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Türkçesi", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, s. 42.

yışı, geleneğimizde önemli bir yere sahiptir. *İstişhâd*, *ih ticâc* ve *istidlâl* gibi kavramlarla ifade edilen bu husus, söylenen sözleri bir kaynağa dayamak ve oradan kendisine şahit getirmek için yapılmaktadır. Duruma uygun olarak yapılan bu alıntıların, Arap gramerini inceleyen kitaplarda *misâl*, *şâhid*, *hucet* veya *delîl* gibi adlarla ifade edildiği görülmektedir. Özellikle Arap dilinde hem câhiliyye, hem de İslam devirlerinde yaşayan şâirlerin şiirlerinden yapılan nakiller, önemli bir yekün tutmaktadır.⁴ Elmalılı, kendisinden önceki tefsir yazarlarının da uyguladığı bu metodu benimsemiş ve eserinde Türkçe, Arapça ve Farsça pek çok şiirden istişhâd etmiştir.

Elmalılı, eserinde niçin bu kadar çok şiir alıntıladığı hususunda Fahreddîn-i Râzî'den yaptığı bir nakilde bazı ipuçları vermektedir. Bu rivayette: "İbn Abbâs'a Kalem sûresi 42. âyette geçen "sâk" kelimesinin tefsiri sorulduğunda: 'Size Kur'an'dan bir şey gizli geldiği zaman onu şiirde araştırın. Çünkü şiir Arab'ın divânıdır...'"⁵ şeklinde cevap vermiştir. İşte bu görüş, Elmalılı'nın da benimsediği bir görüş olmuş ve pek çok hususta şiire müracaat etmiştir.

Ayrıca Elmalılı'nın bu şiirleri hangi usûllerle ve hangi münâsebetlerle naklettiği sorularına cevap olarak şunları söylemek mümkündür:

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, bazen naklettiği şiirin şârini ifade ederken, çoğu zaman şiirin kim tarafından söylenmiş olduğunu belirtmez ve "*nitekim şâir şöyle demiştir*" ifadelerine yer verir. O, berceste hâle gelmiş meşhur manzûmeleri duruma uygun olduğu takdirde, kendi beğenisini de ifade ederek nakleder.

Âyetlerde geçen bazı kelimelerin cahiliyye devrinde Araplar tarafından kullanılan kelimeler olduğunu ve bu kelimelerin anlamlarının Araplar tarafından bilindiğini göstermek maksadıyla cahiliyye Arap şiirinden örnekler getirir. Bazen âyetlerde geçen kelime gruplarının Arapça'da kullanılan bir deyim olduğunu ifade etmek için (Kalem 42),⁶ bazen de âyetlerde geçen bazı ifadelerin mecaz, kinaye ve istiare gibi sanatlar ve belâgat ile alakalı olduğunu (Nebe 7) göstermek maksadıyla Arap şiirinden örnekler verir.⁷

Bazı âyetler ile mânâ olarak örtüşen kimi şiirleri, âyetin mânâsını daha kalıcı hâle getirmek maksadıyla nakleder. Yine Mâûn sûresindeki "mâûn" kelimesinin tefsirinde olduğu gibi,⁸ benzeri âyetlerin açıklamalarında Hz. Peygamber'den hadisler rivayet eder ve bu hadislerin, Müslüman şâirlerin şiirlerine yansımaları göstermek için şiir nakilleri yapar.

Bazen bir âyetin açıklamasında tasvîr edilen bir hâl veya kişinin durumuna uygun bir manzûme söyler. Âyetlerde geçen kişilerin kimliğiyle ilgili tartışmaları ve farklı rivayetleri ortaya koyar. Bu durumda bir görüşü benimser ve o görüşe uygun şiirler dile getirir.⁹ Kimi zaman da âyetin nüzûl sebebine konu olan kimse-

⁴ Geniş bilgi için bkz: Mehmet Reşit Özbalıkcı, *Kur'an ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yay., İstanbul 2006, s. 41 v.d.

⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, VIII, ırz, trz, 5294.

⁶ *Hak Dini*, IV, 2927.

⁷ *Hak Dini*, IX, 6225.

⁸ *Hak Dini*, IX, 6164.

⁹ *Hak Dini*, V, 3277.

lerin, konu ile alakalı söylemiş olduğu şiirlere başvurur.¹⁰

Peygamberlik iddiasında bulunanlar meselesi (Mâide 54), cahiliye kadınlarının Kâbe'yi çıplak tavaf etmeleri (A'râf 26), ifk hâdisesi (Nûr 11), Zeyd b. Sâbit'in kaçırılıp köle olarak satılması (Ahzâb 37), kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesi (Tekvîr 8), Ebrehe'nin Kâbe'ye saldırması (Fil 5) örneklerinde olduğu gibi yeri geldiğinde, İslâm tarihinde çok önemli bir yer işgal eden olay ve durumlarla ilgili gerekli şiirleri dile getirir. Elmalılı, bu tarihî hâdiselerin yorumlarından da nakiller yapar; İslâm tarihinde yaşanmış olayların sonuçları üzerinde de durur ve bu sonuçlara uygun şiirler iktibas eder. Nitekim İbn İshâk ve İbn Hişâm'dan yapılan nakillere göre fil hâdisesinden sonra Kureyş kabilesinin diğer kabileler üzerindeki etkinliği artmış, artık onların Allâh tarafından korunduğu inancı yerleşmiştir. Bu durum şiirlere de konu olmuştur.¹¹

Elmalılı sadece bir nakilci değil, eserine duygu ve düşüncelerini de katan bir müelliftir. Bu bakımdan o, bazı âyetlerin lafız mânâlarının yoğun tesiri altında kalarak duygulu ifadeler kullanır. Bu gibi durumlarda sürekli olarak mü'minlerin imanının güçlendirilmesi, münâfık ve kâfirlerin korkutulması için uğraşır. Tevâzû hakkında açıklamalara girdiği Mülk sûresi on beşinci âyetin tefsiri ile "nefs" kavramının tefsir edildiği Tevbe sûresi on beşinci âyetleri bu kabîl âyetlerdir. Kezâ o, eserinde tasavvufî açıklamalara da yer verir. Âhiretle ilgili âyetlerin yorumlarında da aynı şekilde hareket eder. Tüm bu durumlarla alakalı olarak yapılan şiir nakilleri, yukarıda ifade ettiğimiz gâyelere matuftur.

Bazen âyette geçen bir ifadenin Türkçe anlam itibarıyla tam karşılığını bir deyim veya bir atasözü olarak verir. Mesela İnşikâk sûresi ikinci âyetinde geçen "üzün" kelimesini "kulak vermek" ifadesiyle ve Kâria sûresi on birinci âyette geçen "ümm-i hâviye" ibaresini Türkçe'deki "anası ağlamak" deyimiyile, Kasas sûresi elli dördüncü âyet ile Hûd sûresi yüz on dördüncü âyetlerin tefsirinde ifade edilen "kötülüğe iyilikle karşılık vermek" ilkesini "iyiliğe iyilik her kişinin kârı, kötülüğe iyilik er kişinin kârı" atasözü ile karşılamıştır.¹²

Elmalılı, bazı âyetlerin yorumlarında da psikolojik tahlillere girer. Münâfikûn sûresi dördüncü âyette münâfıklar hakkında yaptığı tahliller, buna güzel bir örnek teşkil eder. Bundan başka özellikle cahiliye Araplarının davranışları ve psikolojik durumları hakkında tahliller yapar ve bu psikolojinin şiire yansımaları ortaya koymak maksadıyla şiir iktibasına başvurur. Örneğin Uzza adlı putun Hz. Hâlid b. Velid tarafından kırılıp parçalanması hâdisesinde Dübeyye b. Harme's-Şeybânî'nin tavırları ve serdettiği şiir, bu nevidendir.¹³

Müfessirimiz, hem İslâm kültür ve medeniyetine, hem de bu kültür ve medeniyet unsurlarının başında yer alan edebiyata vâkıf bir ilim adamıdır. O, hem Kalem sûresi birinci âyetin tefsirinde görüldüğü üzere "nûn" harfinin bir hokkaya benzetilişinden, hem de Kâria sûresi dördüncü âyetin tefsirinde bahsi geçen "el-ferâş = pervâne"nin edebiyattaki yerinden haberdârdır. Bu iki hususta da geniş

¹⁰ *Hak Dini*, II, 1453.

¹¹ *Hak Dini*, IX, 6144.

¹² *Hak Dini*, V, 3755.

¹³ *Hak Dini*, VII, 4592.

bilgiler verir ve konuyla alakalı Türkçe ve Farsça şiirler sunar.¹⁴

O, çoğu zaman âyette geçen bir kelime hakkında geniş açıklamalar yapmayı yeğlemiştir. Bu tür açıklamalarda ele aldığı kelimenin köklerine iner ve kök mânâlarında kullanılan farklı anlamlara dair şiirler iktibas eder.¹⁵ Hakka sûresi on yedinci âyetin tefsirinde olduğu gibi, bazen de açıklamaları yeterli bulmaz ve araştırmacıyı bir başka esere yönlendirir. Bu âyetin tefsirinde de araştırmacıyı İbn Arabî'nin *Fütuhât-ı Mekkiyye* adlı eserine yönlendirmiş ve oradan şiir iktibas etmiştir.¹⁶

O, sadece âyetlerin açıklamalarında değil, içerikleriyle ilgili bilgi verdiği sûre başlarında, söz konusu sûrenin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu hususlarında bile şiire başvurur. Bu meyanda Felak sûresinin başında hangi sûrelerin Mekkî, hangilerinin Medenî olduğunu gösteren uzunca bir kasıdeyi Ebu'l-Hasen İbn Hassâd'ın *en-Nâsihu ve'l-mensûh* adlı kitabından nakleder.¹⁷

Elmalılı bazen ilginç istatistikler verir. Örneğin Kur'ân-ı Kerim'in tertib bakımından ilk sûresi olan Fâtiha sûresi ile son sûresi olan Nâs sûresinin harf sayılarının yirmi iki olduğunu, bunun da Kur'ân'ın yirmi iki yılda indirildiğine işaret ettiğini söyler. Yine Kur'ân'ın besmeledeki "b" harfi ile başladığını ve "nâs" kelimesindeki "s" harfi ile bittiğini söyleyerek, bunun "yeter, kâfi" anlamındaki "bes" kelimesine bir işaret olduğunu ve artık Kur'ân'dan başka hiçbir kitaba ihtiyaç duyulmayacağı anlamına geldiğini iddia eder ve iddiasını ispat sadedinde konu ile ilgili bir şiir nakleder. Fakat bu durumun ifade edildiği kısmın akabinde, bu tesadüf ve tevâfuklardan ziyade âyetlerin mânâ ve içeriklerindeki hakikatleri dikkate almanın daha uygun olacağı görüşünün dile getirildiği de bir vakıdır.¹⁸

B. Tefsir'de Geçen Türkçe Şiirlerin Değerlendirilmesi

1. Elmalılı'nın Çeşitli Şâirlerden Naklettiği Şiirler:

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, dil ve edebiyat, tercüme ve şerh ile ilgili görüşlerini eserinin mukaddimesinde ortaya koymuştur. Ona göre, dille ilgili bir özelliği olmayıp yalnız akıl ve mantığa hitap eden kuru ve teknik eserlerin, ilmî seviyeleri ilerlemiş olan dillere tam anlamıyla tercüme edilebilmesi mümkün olduğu hâlde; hem akla, hem de kalbe, yahut yalnız zevk ve hislere hitap eden ve dil açısından edebî değere ve sanat zevkine sahip bulunan canlı ve güzel eserlerin tercümeleri oldukça zordur. Bu sebeple Fuzûlî (öl. 1556)'nin şu beyti ona göre bir şaheserdir ve bu beyti bir başka dile aktarmak oldukça zordur.¹⁹

*Geh gözde geh gönülde hadengün mekân dutar
Her kande olsa kanluñı elbette kan dutar²⁰*

Yine mukaddime kısmında tercüme ve şerh etmekteki zorluklardan bahisle,

¹⁴ *Hak Dini*, IX, 6027.

¹⁵ *Hak Dini*, VIII, 5699.

¹⁶ *Hak Dini*, VIII, 5323.

¹⁷ *Hak Dini*, IX, 6352.

¹⁸ *Hak Dini*, IX, 6431.

¹⁹ *Hak Dini*, I, 10.

²⁰ Abdülbâkî Gölpinarlı, *Fuzûlî Divânı*, İnkılap Yay., İstanbul 1985, s. 47; Ali Nihad Tarlan, *Fuzûlî Divânı Şerhi*, Akçağ Yay., Ankara 1998, s. 201; Kenan Akyüz ve diğerleri, *Fuzûlî Divânı*, Akçağ Yay., Ankara 1990, s. 165.

câhil müstensihlerin güzel ifadeleri, yazım yanlışları ile tanınmaz hâle getirdiklerini ve böylece işin içinden çıkılmaz bir durumla karşılaştığını ifade eder. Fuzûlî'nin önce Arapça bir kit'a şeklinde yazıp Dîvân'ının başına koyduğu, daha sonra da tercüme ettiği aşağıdaki meşhur şiirinin, bu durumu gayet başarılı bir şekilde tasvir ettiğini söyler:²¹

Ğalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrin
Ki fesâd-ı raqamı sūr (سور)muзу şūr (شور)eyler
Ğâh bir ħarf sūkûtıyla kular nâdir (نادر)î nâr (نار)
*Ğâh bir noħta kuşûriyla gözü (كوز)ü kör (كور) eyler*²²

Elmalılı, bu tür edebî metinlerin başka bir dile tercüme edilirken pek çok sıkıntı ve zorluklarla karşılaştığından bahisle, ilahî bir kelim olan Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe'ye aynıyla aktarılmasının mümkün olamayacağını ifade eder ve döneminin popüler bahsi olan Türkçe Kur'an tartışmalarına girer. Bazı kimselerin Kur'ân'ı anlamadığını ve tefsirlere müfessirlerin yorumları karışmıştır diye onlara önem vermek istemediğini, eline geçirdiği tercüme okumakla Kur'ân'ı incelemiş olacağını iddia etme çabasında olduğunu söyler. O, bu kimselere şu şekilde seslenir: "Düşünmüyor ki okuduğu tercemeye âlim müfessirlerin yorumu değilse; cahil mütercimim görüşü, yorumu, hatası ve noksanı karışmıştır. Bazılarını da duyuyoruz ki Kur'ân tercemesi demekle yetinmiyor ve 'Türkçe Kur'ân' demeye kadar ileri gidiyor."²³

*Türkçe Ķur'ân mı var be hey şaşkın?"*²⁴

Elmalılı, *Tefsir*'inde kullandığı kelimeler hususunda herhangi bir sınırlamasının olmadığını, öztürkçe kelimeler kullandığı gibi, başka dillerden de kelimeler kullandığını şu sözleriyle ifade etmektedir: "Bir binanın mimarisinin Türk olması için bütün kerestesinin yerli olması lazım değildir diye işittim. Afrika madenlerinden çıkmış bir altının üzerinde bir Türk sikkesi gördüğüm zaman ona Afrika'nın değil, bizim altınımız dedim. Bağdatlı Rûhî'nin:

Şanma ey ħ'âce ki senden zer ü şîm isterler
*Yevme lâ-yenfe'uda ħalb-i selîm isterler*²⁵

sözünü duyduğum zaman bunu Türkçe'den başka bir dilin edebiyatına kaydedemediğim gibi, Türkçe'nin en güzel sözlerinden biri olarak tanımakta tereddüt etmedim. Yerine göre kurultay dedim. Bazen de yerine göre ultiatom demekten çekinmedim."²⁶

²¹ Elmalılı bu dörtlüğü şu şekilde manzûm olarak sâdeleştirmiştir:

"Çirkin yazı yazan kâtibin eli kalem gibi kurusun.
Ki yanlış yazması sūr(düğün)umuzu, şūr (kavga) eyler.
Bazen bir ħarfeksiğiyle nadiri nar (ateş) yapar.
Bazen bir nokta kusuru ile gözü, kör eyler. " Hak Dini, I, 11.

²² Gölpinarlı, *Fuzûlî Divânı*, s. 6; Akyüz ve diğerleri, *Fuzûlî Divânı*, s. 18.

²³ *Hak Dini*, I, 15.

²⁴ Mısraın Mustafa Fehmi Gerçeker (öl. 1950)'e ait olduğu rivayet edilmektedir. Onun *Hilye-i Fahr-i Âlem, Âsâr-ı İlmiyye Kütüphanesi Neşr.*, İstanbul 1944 adlı eserinde mısra bulunamamıştır. Kendisine ait olduğu iddia edilen diğer bir manzûm eserin adı da tesbit edilememiştir.

²⁵ Bağdatlı Rûhî, *Külliyât-ı Eş'âr-ı Rûhî-i Bağdâdi*, İstanbul 1287, s. 192.

²⁶ *Hak Dini*, I, 18.

Elmalı, *Tefsir*'ine besmele hakkında geniş bilgiler vererek başlamıştır. Besmeleyi hemen her yönden ele almış ve açıklamıştır. Çünkü İslâm kültürüne göre besmele bütün işlerin başıdır. Geleneksel anlayışa uygun olarak Elmalı da, besmelenin en önemli harfi olarak baştaki "be" harfini görür. Besmelenin bütün hikmetinin bu baştaki be'de olduğunu ifade eder²⁷ ve Hakânî Mehmet Bey'in *Hilye-i Hakânî*'sinden şu beyti iktibas ederek, besmelenin yazılışında be harfinin uzatılmasını, eşyânın varlık sebebi olarak takdim eder:

*Olmasa besmele resmi memdûd
Cins-i eşyâda olur mıydı vücûd*²⁸

Daha sonra Elmalı, Kur'ân-ı Kerîm, sûreleri ve âyetleri hakkında değerlendirmelerde bulunur. Yaratılıştaki bir düzenin hâkim olduğunu, örneğin gök cisimleri arasında mükemmel bir insicâmın bulunduğunu vurguladıktan sonra, Kur'ân sûreleri ve âyetleri arasında da bilimsel, mantıkî ve estetik bir düzenin var olduğunu ifade eder. Hatta gök cisimleri arasındaki bu insicâm bir gün bozulsa bile Kur'ân sûreleri ve âyetleri arasındaki düzen değişmeyecektir.²⁹ Çünkü o Allâh tarafından korunmaktadır.³⁰

*Bıkr-i fikri kâinâtın çâk çâk oldı faķat
Perde-i ismetde kaldı ma'nî-i Kur'ân henüz*³¹

Orucun bütün Müslümanlara farz kılındığını bildiren Bakara sûresi 183. âyetin³² açıklaması sırasında oruç tutmayan kimselerin düştükleri durumları, şu şekilde ifade eder: "Oruç tutmayan sabretmesini bilmez, nefisini normal şekilde kullanma yollarını gözetmez. Hele refah içinde yaşayanlar, hiç oruç tutmazlarsa, bütün hürriyetlerini şehvî arzularına kaptırırlar. Şunun bunun ırzına ve malına tecavüzden kendilerini alamazlar, haram helal seçmezler. Hatta vicdanları da istemeye istemeye, rezaletlere atılırlar. Nihayet nefislerine de zulmederler, kendilerini akıl ve vicdanın, din ve imanın aksine telef ederler."³³ Elmalı, bu kimselerin Nâmık Kemâl'in şu beytinde ifade ettiği gibi inleyecekleri de vurgular:

*Kimi vicdâna dokundu kimi cism ü câna
Zevķ nâmına ne yaptımsa peşimân oldum*³⁴

Elmalı, "Rabbinin adıyla oku"³⁵ şeklindeki ilk Kur'ân âyetinin Ramazan ayı içerisinde, Kadir gecesinde ve Hz. Peygamber Hira mağarasında iken indiğini savunur. Bu düşüncesine de "Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğru-

²⁷ *Hak Dini*, I, 42.

²⁸ Hâkânî Mehmed Bey, *Hilye-i Saâdet* (Haz: İskender Pala), TDV. Yay., İstanbul 1991, s. 23; *Hilye-i Şerîf* (Haz: Abdülkâdir Karahan), İstanbul 1992, s. 17. (Eserde sayfa numarası yoktur. Sayfa numarası tarafımızdan konulmuştur.)

²⁹ *Hak Dini*, I, 45.

³⁰ Kur'ân-ı Kerîm'in Allâh tarafından korunduğuna işaret eden âyetler vardır: "Kur'ân'ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız." *Hicr* 15 / 9.

³¹ Şâiri tesbit edilememiştir.

³² "Ey iman edenler oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz." *Bakara* 2 / 183.

³³ *Hak Dini*, I, 627.

³⁴ *Nâmık Kemal'in Şiirleri*, (Vasfi Mâhir Kocatürk'ün Önsözüyle), Buluş Yayınevi, Ankara, 1959, s. 167.

³⁵ *Alak* 96 / 1.

nun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği aydır..."³⁶ şeklindeki âyeti delil gösterir. Nitekim bu âyetin açıklamasında, Hz. Peygamber'in vahyin geldiği gece büyük sıkıntılar çektiğini, gecenin sıkıntısının pek büyük bir ilâhî gelişmenin başlangıcı olduğunu vurguladıktan sonra, Hz. Peygamber'in çektiği sıkıntılarının boyutunu ifade etmek maksadıyla şu mısraı serdedir:³⁷

*Mübtelâ-yı gama sor kim geceler kaç sâ'at*³⁸

Elmalılı, "Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarfedenler var ya, onların mükafatları Allâh katındadır. Onlara korku yoktur, üzüntü de çekmezler"³⁹ âyetinin tefsirinde, burada ifade edilen tasvire uymayan kimselerin olduğunu, bunların rahat ve müreffeh bir hayat yaşarlarken kendileri dışındaki kimseleri hiç dikkate almadıklarını, fakat bu tür kimselerin akıbetlerinin kötü olduğunu vurgular ve onlara şu dizeler ile seslenir:⁴⁰

*Evet kuvvet nedir bilmezsin ey magrûr-ı nahvet sen
Ezer bir müşt-i kudret beynini yevm-i mesârında*⁴¹

Elmalılı, dünya hayatının geçiciliğini ve fâniliğini anlattığı; "Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı. Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Halbuki varılacak güzel yer, Allâh'ın katındadır"⁴² âyetinin tefsirinde, insanların dünya hayatında çok düşkün oldukları ve asla ayrılmak istemedikleri bu şeylerden bir gün mutlaka ayrılmak zorunda olduklarını şu mısra ile dile getirmiştir.⁴³

*İnsân bırakır hepsini hîn-i seferinde*⁴⁴

İslam dünyasında en çok tartışılan konulardan birisi de kadın dövme meselesidir. Kadınların daha küçük bazı yaptırımlar neticesinde hâl ve hareketlerini

³⁶ Bakara 2 / 185.

³⁷ Hak Dini, I, 646.

³⁸ Beytin aslı: *Şeb-i yeldâyı müneccimle muvakkit ne bilir
Mübtelâ-yı gama sor kim geceler kaç saat*

şeklinde. Bu beyt bazı eserlerde Bosnalı Alaaddin Sâbit'e âit olarak gösterilmektedir. Bkz: İ. Hilmi Soykut, *Açıklamalarıyla XII. Asırdan XX. Asra Kadar Türk Şiirinde Tasavvuf Hikmet ve Felsefeyle Dolu Unutulmaz Mısra'lar*, Sönmez Neşr., İstanbul 1968, s. 594. Fakat Sâbit'in bazı eserleri incelendiği halde beyte tesadüf edilememiştir. Bkz: Sâbit, *Divân*, (Haz: Turgut Karacan) Sivas, 1991; Sâbit, *Zafer-nâme-i Sâbit*, Matbaa-i Ebu'z-Ziya, İstanbul 1299. Bazı kaynaklarda ise, beyit anonim olarak gösterilmekte ve beytin şâiri "lâ-edrî" olarak ifade edilmektedir. Bkz: İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Yay., İstanbul, 1998, s. 300.

³⁹ Bakara 2 / 274.

⁴⁰ Hak Dini, II, 947.

⁴¹ Şâiri tesbit edilememiştir.

⁴² Â-i İmrân 3 / 14.

⁴³ Hak Dini, II, 1052.

⁴⁴ Mısra Ziya Paşa'ya âittir. Mısram geçtiği beyit:

*Dehrin ne safâ var acabâ sim ü zerinde
İnsan bırakır hepsini hîn-i seferinde*

şeklinde. Ziya Paşa'nın *Şiirleri Tercibent Terkihibent Gazeller Zafername Harabat Mukaddimesi*, (Vasfi Mâhir Kocaturk'ün Önsözüyle), Edebiyat Yayınevi, Ankara 1967, s. 46.

düzeltilmedikleri takdirde onların hafif yollu dövülebileceği yönündeki âyetin⁴⁵ tefsirinde Elmalılı, Ziya Paşa'nın âyeti adeta nazma döktüğü aşağıdaki beyti kullanır. Âyetin açıklamalarında dipnotta⁴⁶ verilen bu beyit, aslında meşhur hâlê geldiğinden biraz daha farklıdır:

*Nuṣh ile yola girmeyeni etmeli tekdîr
Tekdîr ile uslanmayanın hâkķı kötüktür*⁴⁷

Yukarıda Ziya Paşa'dan alınan beyit “İçlerinden zulmedenleri bir yana, ehl-i kitab ile en güzel şekilde mücadele edin...”⁴⁸ âyetinin tefsirinde de kullanılır ve zalimlerle mücadelenin sert olması gerektiği ve onlara anladıkları dilden hitap etmenin daha doğru olacağı vurgulandıktan sonra beyit bir kez daha kullanılır.⁴⁹

Yüce Allâh merhamet sahibidir. Öyle ki O, kendi düşmanlarına bile merhametle davranır. Nitekim Firavun kavmi gibi her bakımdan helâki hak etmiş bir kavmi bile hemen helâk etmeyip, onları daha önceden sözlü ve fiilî bir takım uyarılar ile kendine gelmeye davet etmiştir. “Andolsun ki biz Firavun'a uyanları ders alsınlar diye yıllarca kuraklık ve mahsül kıtlığı ile cezalandırdık”⁵⁰ âyeti bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Elmalılı bu âyetin tefsirinde hadîs-i şerîf gereği; “bir Müslümanın bir delikten iki kere ısırılmayacağı”,⁵¹ dolayısıyla tarihten ders almak gerektiği, fakat pek çok kimse ve milletin tarihten ders almadığı ve aynı hatalara defalarca düştüğü şeklindeki yorumlara⁵² yer verdikten sonra, görüşlerini Mehmet Akif Ersoy'un şu dizeleri ile desteklemektedir:

*Geçmişten adam 'ibret almıṣ... Ne masal şey!
Üç bin senelik kısıṣa, yarım hisse mi verdi?
“Târîh”i “tekerrür” diye ta'rif ediyorlar;
Hiç 'ibret alınsaydı, tekerrür mü ederdi?*⁵³

Hz. Peygamber'in ümmîliği meselesi de müslüman âlimleri en çok meşgûl eden meselelerden biri olmuştur. Özellikle ümmî kelimesinin delâlet ettiği mânâ üzerinde çok farklı görüşler ortaya konmuş ve bunların ispatına çalışılmıştır.⁵⁴

⁴⁵ Nisa 4 / 34.

⁴⁶ *Hak Dini*, II, 1351.

⁴⁷ Ziya Paşa'ya âit olan bu beyit genellikle:

*Nuṣh ile uslanmayı etmeli tekdîr
Tekdîr ile uslanmayanın hakkı kötüktür*

şeklinde bilinmektedir. Fakat doğrusu yukarıdaki gibidir. *Ziya Paşa'nın Şiirleri*, s. 50.

⁴⁸ Ankebût 29 / 46.

⁴⁹ *Hak Dini*, V, 3783.

⁵⁰ A'râf 7 / 130.

⁵¹ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, Edeb 83, VII, 103.

⁵² *Hak Dini*, IV, 2264.

⁵³ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, (Haz: M. Ertuğrul Düzdağ), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul 1987, s. 456; Beşir Ayvazoğlu ve diğerleri, *Mehmet Âkif ve Safahat*, Tercüman Gazetesi Yay., İstanbul 1986, s. 291; İsmail Hakkı Şengüller, *Açıklamalı ve Lügatçeli Mehmet Âkif Külliyyâtı*, Hikmet Neşr., İstanbul 1992, s. 144. Elmalılı Tefsiri'nde yukarıdaki gibi geçen kıt'a, verilen kaynakların hepsinde ilk mısradaki “ibret almıṣ” ibâresi “hisse kaparmıṣ”; ikinci mısradaki “üç bin senelik” ibâresi de “beş bin senelik” şeklinde geçmektedir.

⁵⁴ Geniş bilgi için bkz: Ahmet Önkal, “Hz Peygamber'in Ümmîliği”, *SÜİFD*, Yıl: 1986, Sayı: 2, s. 249-260; Ziya Şen, “Kur'an'da Ümmî Kavramı ve Hz. Peygamber'in Ümmîliği” *İslâmî İlimler*

Elmalılı, âyette geçen “o resûl, o ümmî nebi”⁵⁵ ifadesindeki ümmî kelimesini “ilmî bilgi”ye değil, “vehbî bilgi”ye sahip olmak olarak yorumlar. Âyette “o risâleti ve nübüvveti açık olan mu’cize sahibi peygamber” demek yerine “o resûl, o ümmî nebi” denmesinin açık bir belâgat örneği olduğunu savunur.⁵⁶ Nitekim Fuzûlî’nin aşağıdaki beyti onun hislerine tercüman olmuştur:

*Bâkı mu’cizler ne hâcet vaşf-ı hâk isbâtına
Câhil iken el senin ‘ilmin yeter burhân saña*⁵⁷

“Allâh mü’minlerden mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır...”⁵⁸ âyetinin tefsirinde konuyla ilgili olarak Elmalılı, Câfer-i Sâdik’tan: “Bedenlerinizin cennetten başka fiyatı yoktur, onları ondan başkasına satmayınız” sözünü nakleder ve Fuzûlî’nin bu husustaki beyti bercestesini kullanır:⁵⁹

*Câmi cânân dilemiş vermemek olmaz ey dil
Ne nizâ’ eyleyelim ol ne senindir ne benim*⁶⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de dile getirilen en ibretli kıssalardan biri Hz. Yûsuf kıssasıdır. Her sahnesinde farklı nasihatlerin gizli olduğu bu kıssadan bir sahne de şu şekildedir: Hz. Yûsuf hapisten kurtularak vezîr olmuş, kardeşleri tarafından onun Hz. Yusuf olduğu anlaşılmış ve kardeşler, Hz. Yûsuf’a şu itirafta bulunmuşlardır: “Allâh’a andolsun, hakikaten Allâh seni bize üstün kılmış, gerçekten biz hataya düşmüşüz.”⁶¹ Elmalılı bu âyetin tefsirinde, bu itirafın sadece Hz. Yûsuf’un kardeşlerine has olmadığını, dünyadaki tüm zorba ve zalimlerin bir gün mutlaka bu itirafı yapacaklarını ifade ettikten⁶² sonra Ziya Paşa’nın ikinci mısraında âyetin “hakikaten Allâh seni bize üstün kıldı” kısmını iktibas ettiği mülemmâ beytini serdetmektedir:

Zâlimlere bir gün dedirir kudret-i Mevlâ *تالله لقد اترك الله علينا*⁶³

Mi’râc yolcuğunda Hz. Peygamber’in biniti meselesinde de farklı görüşler mevcuttur. Elmalılı, İsrâ sûresinin birinci âyetinin tefsirinde, bu farklı görüşleri kaynakları ile birlikte ortaya koyar ve konuyla alakalı olarak Âlûsî’den şu nakli yapar: “Resûlullah’ın İsrâ gecesi biniti beş tane idi. Birincisi Beytül-Makdis’e

→ →
Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 2, Güz 2006, s. 203-218.

⁵⁵ A’râf 7 / 157

⁵⁶ Hak Dini, IV, 2298.

⁵⁷ Elmalılı Hamdi Yazır bu naklinde, beyitler arasında takdim tehir yapmıştır. Çünkü yapılan nakil, Fuzûlî Divânı’nda kasideler bölümünde şu şekilde geçmektedir:

*Hîn-i da’vâ-yı nübüvvet müdde’i ilzâmına
Câhil iken il senin ‘ilmin yeter burhân sana*

*Bâkî-i mu’ciz ne hâcet dîn-i hak isbâtına
Âlem içre mu’ciz-i bâkî yeter Kur’ân sana*

Akyüz ve diğerleri, Fuzûlî Divanı, s. 133.

⁵⁸ Tevbe 9 / 111.

⁵⁹ Hak Dini, IV, 2624.

⁶⁰ Gölpinarlı, Fuzûlî Divânı, s. 103; Tarlan, Fuzûlî Divanı Şerhi, s. 457. Beyit bir vesîle ile İnsan 76 / 5. âyetin tefsirinde de dile getirilmiştir.

⁶¹ Yûsuf 12 / 91.

⁶² Hak Dini, IV, 2913.

⁶³ Ziya Paşa’nın Şiirleri, s. 48.

kadar Burak; ikincisi dünya göğüne kadar Mi'râc; üçüncüsü yedinci göğe kadar meleklerin kanatları; dördüncüsü sidre-i muntehâ'ya kadar Cibril'in kanadı; beşincisi kâbe kavseyne'e kadar Refref." ⁶⁴ Bunlardan Refref oldukça meşhur olmuştur. Nitekim Süleyman Çelebi *Mevlid*'inde bu formu kullanmış, Elmalılı da onu yukarıda geçen âyetin tefsirinde nakletmiştir:

*Söyleşirken Cebra'il ile kelâm
Geldi refref önüne virdi selâm* ⁶⁵

Mi'râc hâdisesi hakikaten edebiyatımızda çok fazla yankı bulmuş bir meseledir. Yukarıda ifade edildiği gibi mi'râcın farklı yönlerini inceleyen müstakil Mi'râciyeler yazıldığı gibi ⁶⁶ bu hâdisenin farklı noktalarına atıflar yapan şiirlerin sayısı da oldukça fazladır. Bu noktaların en önemlilerinden biri de Hz. Peygamber'in Allâh Teâlâ ile "iki kaş arası kadar hatta daha da fazla" ⁶⁷ yaklaşmasıdır. *Elmalılı Tefsiri*'nde geçen ⁶⁸ şu mısralar da bu konuyu işleyen şiirlerden bir tanesidir:

*Muhammeden diğer yok dâhil olmuş kâbe kavseyne
Kîrâm-ı enbiyâdan girmede bir ferd o mâbeyne
Harem-gâh-ı vişâle Ahmedi tenhâ alup Mevlâ
O halvet oldu mahsûs hâzret-i sultân-ı kevneyne* ⁶⁹

Yüce Allâh'ın yaratışında birçok hikmetler gizlidir. O, insanı en mükemmel şekilde yaratmıştır. İnsanın bu yaratılma aşamaları: "Sonra nutfeyi alaka (aşılantmış yumurta) yaptık. Peşinden alakayı, bir parçacık et hâline soktuk; bu bir parçacık eti kemiklere (iskelete) çevirdik; bu kemikleri etle kapladık. Sonra onu başka bir yaratılışla insan hâline getirdik. Yapıp yaratılanların en güzeli olan Allâh pek yücedir" ⁷⁰ âyetinde ortaya konulmuştur. Elmalılı, bu âyetin tefsirinde, âyette geçen yaratılma evrelerini açıkladıktan sonra konuyla alakalı Fuzûlî'den bir gazel alıntısı yapmıştır. ⁷¹ Bu uzun alıntı Elmalılı'nın hem âyetten, hem de şiirden oldukça etkilendiğini göstermektedir:

*Zehî zâtın nihân ü ol nihândan mâsivâ peydâ
Bihâr-ı şun'ına emvâc peydâ ka'r nâ-peydâ
Bülend ü pest-i 'âlem şahid-i feyz-i vücûduñdur
Degil bî-hûde olmak yoğ iken arz u semâ peydâ
Me'âl-i hükmetin izhâr-ı kudret kulmağa itmiş
Gubâr-ı tîreden âyiñe-i gîñ-nümâ peydâ*

⁶⁴ *Hak Dini*, V, 3031.

⁶⁵ Süleyman Çelebi, *Mevlid* [Vesîlet-ün-Necât], (Haz: Faruk Kadri Timurtaş), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1980, s. 115.

⁶⁶ Geniş bilgi için bkz: Metin Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Mi'râc-nâmeler*, Ankara 1987, s. 103; İskender Pala, "Mi'râciye" *TDEA.*, Dergah Yay., C.VI, İstanbul 1986, s. 372-374.

⁶⁷ *Necm* 53 / 9.

⁶⁸ *Hak Dini*, V, 3151.

⁶⁹ Manzûmenin şâiri tesbit edilememiştir. Fakat aynı manzûme başka eserler de şâiri verilmeden dile getirilmektedir. Bkz: Zebîdî, *Zeynü'ddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-latif, Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (Mütercim ve şâirihi: Kâmil Miras), DİB. Yay., C. X, Ankara 1976, s. 74.

⁷⁰ *Mü'minûn* 23 / 14.

⁷¹ *Hak Dini*, V, 3437.

*Dem-â-dem 'aks alır mir'ât-ı 'âlem kahr u lütfuñdan
Anun-çün geh kudûret zâhir eyler geh safâ peydâ
Gehî toprağa eyler hîkmetin biñ mehlîkâ pinhân
Gehî şun'un kılar toprakdan biñ mehlîkâ peydâ
Cihân ehline tâ esrâr-ı 'ilmin kalmayan mahfî,
Kılıpdur hîkmetin küffâr içinde enbiyâ peydâ*⁷²

“...Görünen kısımları müstesna olmak üzere, zînetlerini teşhir etmesinler...”⁷³ âyetinin tefsirinde Elmalılı, “zînet” kelimesi üzerinde durur ve bu hususta bilgi verir. Âyette zînetlerin teşhir edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ancak insanın tabiatında zînetleri teşhir etmek gibi bir yön de bulunmaktadır. Elmalılı, insan tabiatı ile ilahî buyruk arasındaki bu çatışmayı, zînetleri teşhir etmenin onları değersizleştirmek olduğu görüşü ile aşmış ve bu hususu şu manzûme ile desteklemeye çalışmıştır:⁷⁴

*Hûsn olsa da vâcibü't-tecellî
Gizler onu Hâkx nikâb içinde
Ağyârına gösterir mi hurşîd
Dîdârını hiç o tâb içinde*⁷⁵

Elmalılı, “Gökte burçları var eden, onların içinde bir çerağ (güneş) ve nurlu bir ay barındıran Allâh, yüceler yücesidir”⁷⁶ âyetinin tefsirinde, burçlar konusunu ele alır ve burçlar hakkında bilgi verdikten sonra, burçların eski adları ile hangi aya tekâbül ettiklerinin topluca zikredildiği şu dizeleri verir:⁷⁷

*Hâmel ü şevr ile cevzâda olur fasl-ı bahâr
Seretân ü esed ü sünbüledir yazda qarâr
Tutdı güz faşlını mîzân ile 'akreb dahi kıavs
Cedy ü delv ü hût oldı zemistâna medâr*⁷⁸

Yapılan bir kötülüğün karşılığı yine bir kötülük olması beklenirken, kötülüğe iyilikle cevap vermek, büyük bir erdem olarak görülmüştür. Nitekim “...Bunlar kötülüğü iyilikle savarlar...”⁷⁹ âyetinin tefsirinde Elmalılı, konuyla ilgili başka âyet ve hadisleri serdettikten sonra⁸⁰ şu atasözünü zikreder:

⁷² Gölpinarlı, *Fuzûlî Divânı*, s. 10; Akyüz ve diğerleri, *Fuzulî Divanı*, s. 32. Gazelin son mısraı şu şekildedir:

*Nişân-ı şefkatindir kim olur izhâr-ı hamdin 'çün
Fuzûlî tîre-tab'ından kelâm-ı cân-fezâ peydâ*

⁷³ Nûr 24 / 31.

⁷⁴ *Hak Dini*, V, 3505.

⁷⁵ Şâiri tesbit edilememiştir.

⁷⁶ *Furkân* 25 / 61.

⁷⁷ *Hak Dini*, V, 3609.

⁷⁸ Manzûme, Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya aittir. Onun *Mârifetnâme* adlı eserinde, şu şekilde sadeleştirilerek verilmiştir:

*Koç boğa ikizlerle gelir ilkbahar
Yengeç aslan başka olur yaza dâr
Güz mevsimi terazi akrep ve yay iledir
Oğlak kova ve balık burçları kış iledir*

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, (Sad: Faruk Meyan) Veli ve Rehber Yay., İstanbul 1980, s. 149.

⁷⁹ *Kasas* 28 / 54.

⁸⁰ *Hak Dini*, V, 3747.

*İyiliğe iyilik her kişinin kârı
Kemliğe iyilik er kişinin kârı*⁸¹

Türk-İslam edebiyatı içerisinde, adından en çok söz ettiren peygamberlerden biri de Hz. Süleyman'dır. Hz. Süleyman'ın Sebe melikesi Belkis ile olan ilişkileri, onun rüzgara hükmedişi, hayvanlarla konuşması gibi birçok husus bu form içerisinde ele alınmıştır.⁸² Elmalılı, "Sabah gidişi bir aylık mesafe, akşam dönüşü yine bir aylık mesafe olan rüzgarı da Süleyman'a (onun emrine) verdik..."⁸³ âyetinin tefsirinde, Hz. Süleyman'ın emrine verilen rüzgarın mâhiyetini açıklamış⁸⁴ ve bu hususta Ziya Paşa'nın *Terkîb-i bend*'inden şu iktibası yapmıştır:

*Seyretti hevâ üzre denir taht-ı Süleymân
Ol saltanatın yeller eser şimdi yerinde*⁸⁵

Bazı sûrelerin baş tarafında hurûf-ı mukattaa adı verilen harfler vardır. Bunların ne ifade ettiği ve ne anlama geldiği üzerinde müfessirler uzun tartışmalar yapmışlardır. Şiirlerinin ana malzemesi harfler olan şâirler, harflerin sembolik anlamlarına ilgi göstermişler ve bu harflere dair şiirler söylemişlerdir. İşte Mü'min sûresinin ilk âyetinde geçen "ha ve mîm" harfleri de böyledir. Elmalılı, bu âyetin tefsirinde ha ve mîm'in ne anlama geldiği hususunda değişik rivayetler ortaya koymuş ve şu beyti nakletmiştir:⁸⁶

*Gerçi muhkem muhkemât ümmü'l-kitâb-ı sinede
Kim bilir hâ-mîmden maşsûdı Rahmânın nedür*⁸⁷

İçki ve içki meclisleri de edebiyatımızın en önemli formlarından birini oluşturmaktadır. Şâirler, içki ve içki meclislerini sıklıkla şiirlerinde zikretmektedirler.⁸⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de cennet tasvirlerinden birinde "Orada karşılıklı kadeh tokuştururlar, ama burada (içki yüzünden) ne saçmalama vardır ne de günaha girme"⁸⁹ buyrulur ve bu tasvirlerden biri yapılır. Elmalılı, bu âyetin tefsirinde de konuyla alakalı olarak Nailî-i Kadîm'e ait şu beyti dile getirmektedir:⁹⁰

*Hün-ı ciğerle memlû câm-ı zer olmadansa
Bî-inkisâr-ı hâtır şikeste sâğar olsun*⁹¹

⁸¹ Bu sözün Şeyh Edebalı'nın Osman Bey'e nasihatinde de geçtiği rivayet edilmektedir. Fakat yapılan araştırmalarda bu sözün bir atasözü olduğu görülmektedir: Şinâsi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, (Haz: Süreyya Beyzadeoğlu), MEB. Yay., İstanbul 2003, s. 156.

⁸² Âgâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s. 120-123.

⁸³ Sebe 34 / 12.

⁸⁴ *Hak Dini*, VI, 3951.

⁸⁵ *Ziya Paşa'nın Şiirleri*, s. 46.

⁸⁶ *Hak Dini*, VI, 4144.

⁸⁷ Şâiri tesbit edilememiştir.

⁸⁸ Geniş bilgi için bkz: Levend, *Divan Edebiyatı*, s. 305-346; Ahmet Tâlat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (Haz: Cemal Kurnaz) MEB. Yay., İstanbul 2004, s. 292-94; Harun Tolasa, *Ahmet Paşanın Şiir Dünyası*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1973, s. 527; Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, s. 78-79.

⁸⁹ Tûr 52 / 23.

⁹⁰ *Hak Dini*, VI, 4555.

⁹¹ *Divân*'da geçen beyit şu şekildedir:

*Hün-ı ciğerle tolmüş câm-ı zer olmadansa
Bî-inkisâr-ı hâtır eşkeste-sâğar olsun*

Yine içki, kadeh, bâde gibi mefhûmlar da edebiyatın, özellikle de klasik Türk şiirinin başlıca formları arasındadır. Kur'ân'da geçen "ke's" kelimesi "kâse, içi dolu kadeh" gibi anlamlara gelmektedir. Elmalılı, "iyiler ise kâfur katılmış bir kadehten (cennet şarabı) içerler"⁹² âyetinin tefsirinde, âhîret âleminde de içkinin var olduğunu; fakat bu dünya hayatındakine asla benzemediğini ve orada içkinin yasak olmadığını vurgular ve şu beyti nakleder:⁹³

*Neş'e ümmîd itdiğin sâğar da senden gamlıdır
Bir dokun bir âh diñle kâse-i fağfûrdan*⁹⁴

"Onlar müstahkem şehirlerde veya siperler arkasında bulunmaksızın sizinle toplu hâlde savaşamazlar. Kendi aralarındaki savaşları ise çetindir. Sen onları derli toplu sanırsın, halbuki kalpleri darmadağınmıştır. Böyledir, çünkü onlar aklını kullanmayan bir topluluktur"⁹⁵ âyetinin tefsirinde Elmalılı, münafık ve kâfirlere karşı her zaman hazır bulunmak gerektiğini belirttiğinden sonra, bu hazırlıklara güvenmeyip cân u gönülden kalpleri Allâh'a bağlamak gerektiğini, onun yardımı olmadan hiçbir şeyin başarılamayacağını akıldan çıkarmamak gerektiğini vurgular ve İstanbullu Nazîm'den şu dizeleri nakleder:⁹⁶

*Hükümün yürüdüür aşk vuhûş-ile tıyûra
Yok emrine serkeşlik ider mâde vü nerde
Bî-zür-ı sipeh aşk ider 'âlemi teşhîr
Ne zırh ü ne miğferde ne tiğ u ne siperde*⁹⁷

Elmalılı, zaman zaman psikolojik tahliller yapmaktadır. Örneğin; "Onları gördüğün zaman kalıpları hoşuna gider, konuşurlarsa sözlerini dinlersin. Onlar sanki duvara dayanmış kütükler gibidir. Her gürlütüyü kendi aleyhlerine sanırlar. Düşman onlardır. Onlardan sakın. Allâh onların canlarını alsın. Nasıl bu hâlde geliyorlar?"⁹⁸ âyetinin tefsirinde, münafık kimselerin ruhî hâllerini âyet ışığında tahlil eder. En son tahlilde ise; Müslümanlar için münafıkların çok tehlikeli bir düşman olduğunu, zira düşmanın en tehlikelisinin, güler sokulup yürekte patlayan olduğunu vurgular⁹⁹ ve Ziya Paşa'dan şu dizeleri nakleder:

*Yakdı nice cânlar o nezâketle tebessüm
Şîrin dahî kâşdetmesi cânâ gülerekdir*¹⁰⁰

→ →

Haluk İpekten, *Nâ'îli-i Kadîm Divânı Edisyon Kritik*, MEB. Yay., İstanbul 1970, s. 376.

⁹² İnsan 76 / 5.

⁹³ *Hak Dini*, VIII, 5501.

⁹⁴ Beyit bazı eserlerde Gelibolu'lu Mustafa Âli'ye atfedilmesine rağmen Gelibolu'lu Mustafa Âli'nin eserlerinde tesadüf olunamamıştır. Ahmet Talât Onay, beytin şairini Âli olarak gösterirken, İ. Hilmi Soykut hem Gelibolu'lu Âli'ye, hem de XIX. yüzyıl şairlerinden Âli Ali Efendi'ye âit göstermektedir. Âli Ali Efendi'ye atfedilen beyitte baştaki neş'e kelimesi neşve olarak zikredilmektedir. İskender Pala ise, beyti anonim olarak değerlendirmiş ve şairini "lâedri" olarak göstermiştir. Bkz: Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 225; Soykut, *Unutulmaz Mısra'lar*, s. 116 ve s. 644; Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, s. 133.

⁹⁵ Haşr 59 / 14.

⁹⁶ *Hak Dini*, VI, 4858.

⁹⁷ İstanbullu Nazîm, *Divân-ı Belâgat-ünvân-ı Nazîm* (Haz: es-Seyyid Muhammed Nâil), yrz 1257, s. 232.

⁹⁸ *Münâfikûn* 63 / 4.

⁹⁹ *Hak Dini*, VII, 5002.

¹⁰⁰ *Ziya Paşa'nın Şiirleri*, s. 13.

“Yeryüzünü size boyun eğdiren O’dur. Şu hâlde yerin omuzlarında (üzzerinde) dolaşın ve Allâh’ın rızkından yeyin. Dönüş ancak O’nadır”¹⁰¹ âyetinde geçen “zelûl” kelimesi kolaylık, yumuşaklık, uygunluk yani uysallık anlamındadır. Elmalılı, bu kelimenin anlamları üzerinde bilgi verdikten sonra, “zelûl” kelimesine yakın bir anlamı olan “tevâzû” kelimesine sözü getirir¹⁰² ve Bağdatlı Rûhî’nin tevâzû ile ilgili şu beytini iktibas eder:

*Hâk ol ki Hudâ mertebeni eyleye ‘âlî
Tâc-ı ser-i ‘âlemdir o kim hâk-i kademdir*¹⁰³.

Elmalılı, VIII. cildin başında “Diyânet İşleri Reisi Merhûm Aksekili Ahmed Hamdi Efendi’ye Mektup” başlıklı yolculukta namaz ile ilgili mektubunda; Reisin Eskişehir’den trenle İstanbul’a giden birinin misafir sayılmaması yönündeki mütalaasına karşı çıkarak şu beyti dile getirir:¹⁰⁴

*Özrü olmazsa da ma’zûr sayarlar güzeli
Aşık ammâ özrü varken yine mağdûr edilir*¹⁰⁵

Elmalılı’ya göre güzellik kavramı cisimde, maddî şekil ve kıyafette değil; güzelliği görebilen gözde, sezebilen özdedir. Şâirlerin övdükleri güzellik, aslında bir gün kaybolup gidecek olan güzellik değil, onların gönlünde yaşayan ebedî güzelliğin bir parçasıdır. Ona göre güzellik ve aşk dışı akseden bir şey değil, gönülde kaynayan bir mânâdır. Onun bu düşüncelerine Fuzûlî’nin şu beyti tercüman olur:¹⁰⁶

*Hayâlîyle tesellîdir gönül meyl-i visâl itmez
Gönülden özge bir yâr oldığın ‘aşık hayâl itmez*¹⁰⁷

“O gün insanlar ateşin etrafını sarmış pervâneler gibi olur”¹⁰⁸ âyetinde geçen “ferâş” kelimesinin tefsirinde Elmalılı, dîvân edebiyatı mazmûnlarına ne kadar vâkıf olduğunu bir kez daha gösterir. Ferâş kelimesinin pervâne anlamına geldiğini ve pervânenin edebiyattaki yerini geniş bir şekilde anlatır ve konuyla alakalı Farsça ve Türkçe beyitler ve mısralar serdedir.¹⁰⁹ Bunlardan bir tanesi aşağıdaki şu beyittir:

*Döner pervâne-âsâ başıma her ‘ârif-i bi’llâh
Dilim bezm-i hâkiqatde çerâğ-ı rûşen olmuşdur*¹¹⁰

Bir diğeri ise, Süleyman Çelebi’nin:

¹⁰¹ Mülk 67 / 15.

¹⁰² *Hak Dini*, VII, 5226.

¹⁰³ Bağdatlı Rûhî, *Külliyât*, s. 75.

¹⁰⁴ *Hak Dini*, VII, XIX.

¹⁰⁵ Şâiri tesbit edilememiştir.

¹⁰⁶ *Hak Dini*, VIII, 5936.

¹⁰⁷ Fuzulî, *Leylâ ile Mecnun*, (Haz: Necmettin Halil Onan), Maarif Basımevi, İstanbul 1955, s. 269; Fuzulî, *Leylâ ve Mecnun*, (Haz: Muhammed Nur Doğan), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004, s. 448; İlhan Genç, *Leylâ ile Mecnun’un İki Şâiri Fuzulî ve Sezai Karakoç*, Şüle Yay., İstanbul 2005, s. 295.

¹⁰⁸ Kâira 101 / 4.

¹⁰⁹ *Hak Dini*, IX, 6027.

¹¹⁰ Şâiri tesbit edilememiştir.

“Bir ‘aceb nūr kim güneş pervānesi”¹¹¹ mısraıdır.

Elmalılı, Asr sûresi birinci âyetinde geçen “Asr” kelimesi üzerinde geniş açıklamalar yapar ve zaman meselesi hakkında bilgi verir. Şüphesiz bu mesele, tarih boyunca insanların zihinlerini meşgûl etmiş bir meseledir. Özellikle felsefeciler ve kelimciler, zamanın neliği üzerinde bir hayli mesai harcamışlardır. Daha çok tasavvuf erbâbının benimsediği bir görüşe göre; “mâzi geçmiş, hayal olmuştur, gelecek ise henüz gelmemiştir ve geleceği belli değildir. O hâlde âni yaşamak gerekir”. Elmalılı da tefsirinde bu görüşü destekler mâhiyette şu dizeleri iktibas etmiştir.¹¹²

*Mâzî hayâl manzar-ı âti henüz ‘adem
Hâl oynadır şu ‘ürümü bilmem nedir bu dem
Bir ân imiş meâli kitâb-ı vücûdumuñ
‘Ömrüm şu gam-güsârım olan satr-ı mürtesem*¹¹³

Yukarıda ifade edilen husus, tasavvuf literatüründe, “ibnü’l-vakt olmak” olarak isimlendirilmiştir. “İbnü’l-vakt” ise ânın kıymetini bilip, âhiretine hazırlık yapan sûfî anlamındadır.¹¹⁴ Bir de eyyâmcılar, gününü gün ediciler vardır. Onlar da “gün bu gündür, saat bu saattir, ne yaparsak şimdi yapmalıyız” diyerek, ne olursa olsun vaktine uyup, çıkarını gözetme anlamında “İbnü’z-zaman olmak”, zaman geçince onunla beraber geçip gitmek isterler. Elmalılı, bu iki grubu ayırır ve ilk grubu överken ikincileri eleştirir. Fakat her iki gruba da uygun olarak şu beyti tefsirine derceder:¹¹⁵

*Öğren rüsûm-ı ‘asrı lisân-ı zamâneyi
Bak tab ‘-ı nâsa vakte münâsib tekellüm it*¹¹⁶

Elmalılı, Nâs sûresinin tefsirinde kişi için en büyük mûsîbetin, kendi iradesi ve isteği ile yapmış olduğu kötülükler olduğunu belirtir. Bir kimseye dışardan yapılan kötülüklerin asla zarar veremeyeceğini; hatta bu sıkıntılara katlandığı müddetçe o kişinin sevap bile kazanacağını ifade ettikten sonra, kişinin kendi içinden gelen fenalık, içindeki bozukluk, imânsızlık, irâdesizlik, himmetsizlik, yanlış anlayış, yanlış düşünüş, fena temayül, aldanış, basiretsizlik, kararsızlık, hâsılı bir kelime ile şüphecilüğün, vesveseciliğün insan için en büyük âfet olduğunu vurgular ve bu hakikatin mısralara dökülmüş şekli olan aşağıdaki beyti iktibas eder:¹¹⁷

— — — —

¹¹¹ Süleyman Çelebi, *Mevlid [Vesilet-ün-Necât]*, s. 26.

¹¹² *Hak Dini*, IX, 6070.

¹¹³ Manzûme Elmalılı’ya ait olmalıdır. Zira bu manzûmedeki: “Bir ân imiş meâli kitâb-ı vücûdumun / Ömrüm şu gam-güsârım olan satr-ı mürtesem” ifadeleri ile aşağıda 134 dipnotlu şiirdeki: “Bir ân imiş meâli kitâb-ı vücûdumun / Ömrüm şu tercemânım olan satr-ı mürtesem” ifadeleri benzerlik arz etmektedir.

¹¹⁴ Geniş bilgi için bkz: Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1977, s. 257; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara 1997, s. 382.

¹¹⁵ *Hak Dini*, IX, 6070.

¹¹⁶ İ. Hilmi Soykut, beyti İstanbullu Vak’antüvist Mehmed Es’ad Efendi’ye atfetmektedir. Bu nakilde ilk mısra şu şekilde verilmiştir: “Öğren lisân-ı asrı rüsûm-ı zamâneyi” Soykut, *Unutulmaz Mısra’lar*, s. 394.

¹¹⁷ *Hak Dini*, IX, 6422.

*Mecrûhû sañma cerh-i mücerreddir öldüren
Āfât-ı bātınıyyedir aşlı muşşibetin*¹¹⁸

Elmalılı, *Tefsir*'inde zaman zaman mücadeleci yönünü ön plana çıkarmakta, Allâh ve rasûlüne olan samîmî duygularının bir nişânesi olarak, inanmayanlara seslenmektedir. Örneğin, Fil sûresi beşinci âyetin tefsirinde, fil vak'asının o günkü müşrikler tarafından bile inkar edilmediği hâlde, günümüzün bazı insanları tarafından masal olarak tabir edilişi¹¹⁹ onu son derece üzmette ve bu sâikle, bu tür insanları insafli olmaya davet eden aşağıdaki şu beyti iktibas etmektedir:

*Düşmân kadar olsun siper it sûret-i haqqı
Ey dost Hüseyn olmaz isen bâri Yezîd ol*¹²⁰

2. Manzûm Olarak Tercüme Ettiği Şiirler

Elmalılı, eserinde yukarıda ele alınan Türkçe şiir nakillerinden başka özellikle iktibas ettiği Arapça ve Farsça şiirlerden bazılarını da manzûm olarak tercüme etmiştir. Bu manzûm tercümelerin serbest şiir anlayışı ile tercüme edildiği ve herhangi bir arûz kalıbına veya hece ölçüsüne uygun olmadığı görülmektedir. Hatta bu manzûm çevirileri, çoğu zaman nesir olarak okumak bile mümkündür. Bu şiirler ve ele alındığı âyetlerin anlamları şu şekildedir:

“İnsanın en güzel biçimde yaratıldığı”¹²¹ Kur'ân-ı Kerîm'de ifade edilmektedir. İnsan gerek fizikî ve cismânî bakımdan, gerek ahlâk ve mâneviyat itibarıyla ruhanî bakımdan yüce makamlara erebilecek en güzel bir biçimde yaratılmıştır. Bu durum şâirler ve İslâm büyükleri tarafından da şiirlerle ifade edilmiştir. Nitekim Hz. Ali'nin:

و دوائك فيك و لا تشعر
و تزعم انك جرم صغير
و دائك منك وما تبصر
و فيك انطوى العالم الاكبر¹²²

şeklindeki şiirini Elmalılı:

*İlacın sendedir de farkında olmazsın
Derdin de sendendir fakat ki görmezsin
Sanırsın ki sen sade küçük bir cisimsin
Oysa sende dürülmüş en büyük âlem*¹²³

şeklinde manzûm olarak tercüme etmiştir.

Fil sûresinde ifade edildiği üzere Allâh Teâlâ, kâfirlerin üzerine “*ebâbil kuşlarını göndermiştir.*”¹²⁴ Elmalılı, bu âyetin tefsirinde, Allâh'ın her cins ve şeyden askeri olduğunu ve o gün kuşları musallat eden Allâh'ın, bugün başka şeyleri

¹¹⁸ Şâiri tesbit edilememiştir.

¹¹⁹ *Hak Dini*, IX, 6143.

¹²⁰ Şâiri tesbit edilememiştir.

¹²¹ *Tin* 95 / 4

¹²² Müstakîm-zâde Süleyman Sadeddîn Efendi bu manzûmeyi şu şekilde nazma dökmektedir:

Kendini kemter sanırsun göricek cirmin sağır

Âlem-i ekber dürülmüş sende etmezsin nazar

Müstakîm-zâde Süleyman Sadeddîn, *Şerh-i Divân-ı Aliyyü'l-Murtazâ, Dâru't-tibâati'l-kâine*, Bulak 1255, s. 228-229

¹²³ *Hak Dini*, VIII, 5936.

¹²⁴ *Fil* 105 / 3.

inanmayanların başına belâ edebileceğini ifade eder. Bu bağlamda şu meşhur Arapça beyti dile getirerek onu manzûm olarak Türkçe'ye çevirir:¹²⁵

و فى كل شىء له آية تدل على انه واحد

*Her şeyde onun bir âlâmeti vardır
Onun bir olduğuna delâlet eyler.*

Elmalılı, yine Fil sûresi beşinci âyetin tefsirinde müşriklerin, kuşların attığı taşlardan perişan olduğunu, çil yavrusu gibi dağılarak yönlerini kaybettiklerini açıklarken, Şâir Nüfeyl'in şu dizelerini aktarır ve şiiri manzûm olarak tercüme eder:

ابن المفرد و الاله لطالب و الاشرم المغلوب ليس الغالب

*Nereye kaçacaksın ta'kib eden Allâh!..
Eşrem ise mağlûb, gâlib değil.
Yine aynı konuyla alakalı olarak Nüfeyl'in bir başka şiirinden alıntı yapıp onu tercüme eder:*

الا حبيبت عنا يا ردينا نعمناكم عن الاصباح عينا
ردينة لو رايت فلا تراه لدى جنب المحصب ما راينا
اذا لعذرتتى و حمدت امرى و لم تاسى على ما فات بينا
حمدت الله اذ ابصرت طيرا و خفت حجارة تلقى علينا
و كل القوم يسال عن نفيل كان على للحبشان دينا

*“Sağlık verilmedi mi sana bizden? ey Rudeyne!
Bu sabah biz size gözleriniz aydın olsun dedik.
Rudeyne görseydin - fakat görme onu-
O muhassabın, çakıllı derenin yanında bizim gördüğümüzü.
Göreysin her hâlde beni ma'zûr görürdün ve yaptığım işi beğenirdin
Ve arada fevt olana gam yemezdin.
Ben Allâha hamd ettim bir takım kuşlar gördüğüm
Ve üzerimize atılan taşlardan korktuğum zaman
Kavmin hepsi Nüfeyli soruyorlardı
Sanki benim üzerimde Habeşlilere bir borç varmış!”¹²⁶*

Kureyş sûresi ikinci âyetin tefsirinde, âyette geçen “rihlet” kelimesi hakkında bilgi verirken, bir Arap şâirinin şu şiirini naklettikten sonra onu manzûm olarak tercüme eder:

يا ايها الرجل المحول رحله هلا نزلت بال عبد مناف
الاخذون العهد من افاقها و الراحلون لرحلة الايلاف
و الرائثون و ليس يوجد رائث و القائلون هم للاضياف
و الخالطون غنيهم لفقيرهم حتى يصير فقيرهم كالكاف

*Ey yükünü, seferlerini değiştiren adam!
Abd-i Menaf ailesine inseydin a...
Onlar âfâkından ahd almışlardır,
Ve rihleti îlâf için sefer ederler.*

¹²⁵ Hak Dini, IX, 6137.

¹²⁶ Hak Dini, IX, 6122.

*Bir bahşış veren bulunmazken onlar bahşış verirler.
Ve müsâfirlere buyurun derler.
Ve zenginlerini fakîrlere karıştırırlar
O derece ki hattâ fakîrleri kifayetli gibi olurlar.*¹²⁷

Nâs sûresi altıncı âyetin tefsirinde Kur'ân-ı Kerîm'in "b" harfi ile başlayıp "s" harfi ile bittiğini, bunun da Farsça "yeter" anlamındaki "bes" kelimesi demek olduğunu; bu sembol ile Kur'ân'ın diğer başka hiçbir kitaba ihtiyaç bırakmayacak bir kitap olduğunu vurguladıktan sonra, aynı konuyu manzûm olarak ifade eden Farsça şu beytin tercümesini yine manzûm olarak verir:

اول و آخر قرآن ز چه آمد با سین یعنی اندر دو جهان رهبر ما قرآن بس
*Evvel ü âhir-i Kur'ân niye bâ, sîn geldi?
Yani rehber iki âlemde bize Kur'ân bes.*¹²⁸

Hakka sûresi on yedinci âyetin tefsirinde Muhyiddîn-i Arabî'nin *Fütuhât-ı Mekkiyye* adlı eserinin üçüncü babında "Arşın taşıyıcılarına" dair bir şiirinin olduğunu ifade eder ve manzûm olarak tercümesini verir:

*Arş ve Hâmilleri vallâhi, Rahman ile mahmuldür,
Ve bu kabil, ma'kuldür.
Yoksa mahlûkun ne havl ü kudreti olur,
O olmasa? Akıl da böyle vârid oldu tenzil de
Cisim ve ruh ve erzak ve mertebe
Burada senin tertibinden başka tafsîl yok
İşte Arş odur, sûretini tahkik edebilirsiniz;
Ve Rahman ismiyle istiva eden me'müldür.
O Hâmiller sekizdir, onları Allâh bilir.
Bugün ise dörttür, buna niçin, yoktur.
Muhammed, sonra Rıdvan ve Malik,
Ve Âdem ve Halil sonra Cibril,
Mikâile İsrâfîli de ilhak et tam
Sekiz alnı açık yüzü pak* "غريهاليل"¹²⁹

Alak sûresi dokuz ve onuncu âyetin tefsirinde, "salât" kelimesi hakkında bilgi verirken, cemaatla kılınan ilk namaz hususunda bazı rivayetler aktarır ve Ebû Tâlib'in şu şiirini serdedir ve tercümesini verir:

ان عليا و جعفرًا تقي عند هلم الزمان و الكرب
والله لا اخذل النبي و لا يخذله من يكون من حبيسي
لا تخذلا و انصرا ابن عمكما اخي لامي من بينهم و ابي
*Ali ve Ca'fer benim mu'temedlerimdirler
Zamanın şiddeti ve sıkıntısı esnasında.
Vallâhi ben o Peygamberi yardımsız bırakmam
Benim hasebimden olan da bırakmaz.
Bırakmayın, yardım edin oğluna amucanızın*

¹²⁷ Hak Dini, IX, 6156.

¹²⁸ Hak Dini, IX, 6431.

¹²⁹ Hak Dini, VIII, 5323.

*Amucalarınız arasında ana baba bir kardeşimin.*¹³⁰

Mâide sûresi ikinci âyetin tefsirinde, âyetin nüzûl sebebi ile ilgili Hutam b. Hindî Bekrî adlı bir kimsenin Hz. Peygamber'le görüşerek kendisinin ve kavminin Müslüman olmayı tercih ettiğini bildirmesinden sonra, Medîne dışında otlayan Medinelilerin develerini çalması üzerine, Hutam'ın kendi ağzından söylediği şiir nakledilmiş ve tercüme edilmiştir:

فقد لفها الليل بسواق حطم
ليس براعى ابل و لا غنم
و لا بجزار على ظهر الوضم
باتوا نياما و ابن هند لم ينم
بات يقاسيها غلام كالزلم
خدلج الساقين ممسوح القدم

*Bunları gece gaddar bir sürücü ile dürdü büktü
Ki ne deve çobanı ve ne koyun,
Ne de Vadam üzerinde kassab
Hep uyudular, Hind oğlu ise uyumadı
Ok gibi bir oğlan bunlarla uğraşıyordu
Ki baldırları dolgun ayağı silik.*¹³¹

Kehf sûresi seksen üçüncü âyetin tefsirinde “Zülkarneyn” ismi ve kelimenin kökü hakkında geniş bilgiler verirken, Zülkarneyn'in Semerkand şehrini kuran kişi olduğunu vurgular ve bu hususla alakalı Dı'bil Mülûkî adlı Huzâ'a kabilesine mensup bir Arap şâirinin şu şiirini buna delil getirerek şiiri tercüme eder:

هموا كتبو الكتاب بياب مرو
و باب الشاش كانوا الكاتبتينا
و هم سموا بشمر سمرقندا
و هم غرسوا هناك النابتينا

*Onlar Merv kapısında kitâbe yazdılar,
Şaş kapısında da yazmışlardı,
Ve onlar Semerkande “Şemmer” ile ad koydular,
Ve burada bitenleri onlar diktiler.*¹³²

Hz. Zeyd b. Hârise küçük bir çocukken kaçırılıp Ukaz panayırında satılmış ve Hz. Hatice tarafından satın alınıp, evlilikleri esnasında Hz. Peygamber'e hediye edilmiş bir köledir. Ahzâb sûresi otuz yedince âyetin tefsirinde bu hâdise nakledilmektedir. Hz. Zeyd'in kaçırılmasından sonra babası Hârise şu şiiri söylemiş:

بكيت على زيد و لم ادر ما فعل
احى فيرجى ام اتى دونه الاجل

*Zeyde ağladım, bilmem ne yaptı.
Sağ mı ümid olunur mu? Yoksa ecel önüne mi geçti?*

daha sonraki bir dönemde, Hz. Zeyd'in kabilesinden bazı kimseler hacc için Mekke'ye geldiklerinde, Hz. Zeyd'le tanışmışlar ve Hz. Zeyd onlardan şu beyti ailesine iletmelerini istemiştir:

احن الى قومي و ان كنت ناعيا بانى قطين البيت عند المشاعر

*Kavmime arzı iştiyak ederim.
Gerçi uzağım, çünkü meşairin yanında beytin mukîmîyim.*¹³³

¹³⁰ Hak Dini, VIII, 5957.

¹³¹ Hak Dini, III, 1553-4.

¹³² Hak Dini, V, 3277.

¹³³ Hak Dini, VI, 3898.

Yine Tegâbûn sûresi üçüncü âyetin tefsirinde insanın en güzel şekilde yaratıldığına dair açıklamalar yapılmış ve insanın soyut âlemden rûh ile somut âlemden bedeni birleştirdiğini, dolayısıyla aslında cennet ve cehennemi birleştirdiğini açıklamak maksadıyla Hz. Ali'den daha önce yapılmış bir naklin ikinci beyti tekrar nakledilmiş ve tercüme edilmiştir:

و تزعم أنك جرم صغير و فيك انطوى العالم الأكبر

*Sanırsınki sen bir küçük cirimsin
O âlemi ekberse sende dürülü.*

Aynı hususu ifade eden bir başka beyit, *Kâsîde-i Nûniyye* yazarı Ebu'l-Feth el-Bustî'den naklen verilmiş ve manzûm olarak tercüme edilmiştir.

أقبل على النفس و استكمل فضائلها فانت بالروح لا بالجسم انسان

*Nefsine dikkat edip kesb-i fazail eyle
Çünkü cismimle değil ruh ile insansın sen.*¹³⁴

3. Elmalılı'nın Kendi Şiirleri:

Elmalılı, secili nesrin muhteşem bir örneği ile başladığı tefsirine, yine aynı güzellikte dizeler ile son verir. Bu dizelerden önce, eseri tamamladığı için Allâh'a hamd eder ve eserini on iki yılda tamamladığını dile getirir. Yazdığı dizeler Allâh'a dua sadedindedir:

*Geldim likâna irmek için iş bu menzile
Haşret erenlerinle beni eyleyip kerem
Bir ân imiş meâli kitab-ı vücûdumun
Ömrüm şu tercemânım olan satr-ı mürtesem
Levh-i rızâya yazdır ilâhi bu satırımı
Her dem nevâ-yı Hamdi'ni kaydeylesin kalem*¹³⁵

Elmalılı, Arapça şiir yazabilecek derecede Arapça'ya hâkim bir zâttır. Nitekim Arapça şiirleri olduğunu tefsirinde bir yerde şu ifadelerle belirtmekte ve şiirin bir bölümünü kaydetmektedir. Bu ifadeler şu şekildedir: "1332 (1913) Hicrî senesi Birinci Cihan Harbi'nden önce Tetkikat-ı Şer'iyye Meclisi reisi iken vefat eden üstâdım Büyük Hamdî Efendi ismiyle bilinen el-Hâc Mahmud Hamdî b. Ahmed b. Abdullâh el-Kayserî (Allâh ona rahmet eylesin) hazretlerinin vefatı ve Balkan harbinin üzüntüleri dolayısıyla yazdığım:

خطب تناكره النفوس بانا رددع المنى و اردع الحسينا
الخطب ذو شرع و شرعة خطبنا دوس النفوس لينبت السعدان
و عد الربيع الحى عيشانا عما فغدا يصب عليهم حدثانا¹³⁶

beyitleriyle başlayan mersiyede şöyle demiştim:

¹³⁴ Hak Dini, VIII, 5024.

¹³⁵ Hak Dini, IX, 6432.

¹³⁶ Nefislerin hoşlanmayacakları bir belâ ortaya çıktı, Bütün niyetleri azarladı ve zanları titretti, hesapları sarstı. Belâ, yol yol, türlü türlüdür. Bizim belamızın yolu, kanunu da. Yerlerinde sa'dan diken bitirmek için harman döğer gibi nefisleri döğmek, ezmektir. Bahar obaya, güzel bir dirlik, bir refah vaad etmişti. Derken üzerlerine musibetler, hâdiseler dökmeye başladı.

ان الحياة تغرنا و ممانتا
من ضرعها يسترضع الالبانا
فالمرؤ بين زفيرها و شهيقها
يحيى بظن و ينسج الاكفانا¹³⁷

Elmalılı, klasik Türk şiirinin önemli formlarından biri olan ebced hesabı ile tarih düşürme sanatına da ilgi göstermiş ve tefsirini bir tarih beyti ile nihayetlendirmiştir. Bu tarih beytinde “nûr-ı tefsir-i Kur’ân” ibaresinin karşılığı olan 12 Cemâziye'l-âhire 1357 (8 Ağustos1938) yılı verilmiştir. Bu tarih beyti şu şekildedir:

El-hamdüli'llah Hamdi tamam bu Tarihidir نور تفسیر قرآن¹³⁸

Sonuç

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* adlı tefsirinde kırka yakın Türkçe mısra, beyit veya bend nakletmiştir. Bu şiirlerin pek çoğu, önceki asırlarda yaşamış meşhur şâirlere aittir. O sadece bu Türkçe şiirlerin ıktibasılı ile yetinmemiş aynı zamanda Arapça ve Farsça şiirlerden bazılarını da manzûm olarak Türkçe’ye çevirmiştir. Her ne kadar bu manzûm çeviriler, şiir tekniği açısından pek başarılı değilse de, Elmalılı’nın şiire olan yakınlığını göstermesi bakımından kayda değerdir. Kaldı ki, o bu şiir kabiliyetini eserin pek çok yerinde göstermiştir. Onun hem Türkçe, hem de Arapça olarak yazdığı şiirler yukarıda ele alınmıştır. Şâirleri tesbit olunamayan birkaç beytin de ona ait olma ihtimali kuvvetlidir. Fakat bu şiirler hakkında kesin kanaate ulaşabilmek için şu an eksik durumda olan Elmalılı’nın Dîvân’ının yayımlanmasını beklemek gerekmektedir.

Öte taraftan çalışmamız tefsir-edebiyat ilişkisini de ortaya koymak bakımından önemlidir. Tefsirlerde kullanılan edebî metinler, özellikle de şiirler, okunması ve istifade edilmesi için yazılmış olan tefsirlere bir akıcılık ve zevk katmaktadır. Bu tür çalışmalarda müfessirlerin çeşitli gayelerle edebî birikimlerini eserlerine yansıttığı görülür. Müfessirimiz için de durum böyledir. Fakat ondan sonra yapılan tefsir çalışmalarında -özellikle günümüze doğru yaklaşıldığında- bu ilişkinin zayıfladığı müşahede edilmektedir. Edebî zevkten yoksun olarak yapılan tefsir çalışmaları, zindeliğini kaybetmekte, kuru ve yavan bir durum arz etmektedir.

Kaynaklar

- » Akar, Metin, Türk Edebiyatında Manzum Mi’râc-nâmeler, Ankara 1987.
- » Akyüz, Kenan ve diğerleri, Fuzûlî Divanı, Akçağ Yay., Ankara 1990.
- » Ayvazoğlu, Beşir ve diğerleri, Mehmet Âkif ve Safahat, Tercüman Gazetesi Yay., İstanbul 1986.
- » Bağdatlı Rûhî, Külliyyât-ı Eş’âr-ı Rûhî-i Bağdâdî, İstanbul 1287.
- » Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, el-Câmiu’s-sahîh, Çağrı Yay., c. I-VIII, İstanbul 1992.
- » Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Rehber Yay., Ankara 1997.
- », Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, TDV. Yay., Ankara 1993.
- » Ersoy, Mehmet Âkif, Safahat, (Haz: M. Ertuğrul Düzdâğ), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul 1987.
- » Erzurumlu İbrahim Hakkı, Mârifetnâme, (Sad: Faruk Meyan) Veli ve Rehber Yay., İstanbul 1980.
- » Fuzulî, Leylâ ile Mecnun, (Haz: Necmettin Halil Onan), Maarif Basımevi, İstanbul 1955.
- » Fuzulî, Leylâ ve Mecnun, (Haz: Muhammed Nur Doğan), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004.

¹³⁷ *Hak Dini*, IX, 6073. *Hayat bizi aldatıyor, halbuki ölümümüz Onun memesinden sütlerini emiyor. Böylece kişi, hayatın zefir ve şehiki (soluk alıp veriş) ile nefesleri arasında kendini yaşıyor sanıyor, halbuki kefenler dokuyor.*

¹³⁸ *Hak Dini*, IX, 6433.

- » Genç, İlhan, Leylâ ile Mecnun'un İki Şairi Fuzûlî ve Sezai Karakoç, Şûle Yay., İstanbul 2005.
- » Gerçekler, Mustafa Fehmi, Hilye-i Fahr-i Âlem, Âsâr-ı İlmiyye Kütüphanesi Neşr., İstanbul 1944.
- » Gölpınarlı, Abdülbâkî, Fuzûlî Divânı, İnkılap Yay., İstanbul 1985.
- » Hâkânî Mehmed Bey, Hilye-i Saâdet (Haz: İskender Pala), TDV. Yay., İstanbul 1991.
- » Hâkânî Mehmed Bey, Hilye-i Şerîf (Haz: Abdülkâdir Karahani), İstanbul 1992.
- » İmamoğlu, İbrahim Hakki, Hak Dini Kur'an Dili'ndeki Kelime Analizleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 2004.
- » İpekten, Haluk, Nâ'îli-i Kadîm Divânı Edisyon Kritik, MEB. Yay., İstanbul 1970.
- » İstanbullu Nazîm, Divân-ı Belâgat-üvân-ı Nazîm (Haz: es-Seyyid Muhammed Nâil), ırz 1257.
- » Levend, Âgâh Sırrı, Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- » Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin, Şerh-i Divân-ı Aliyyü'l-Murtazâ, Dâru't-tibâati'l-kâine, Bulak 1255.
- » Namık Kemal'in Şiirleri, (Vasfi Mâhir Kocatürk'ün Önsözüyle), Buluş Yayınevi, Ankara 1959.
- » Onay, Ahmet Tâlat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı, (Haz: Cemal Kurnaz) MEB. Yay., İstanbul 2004.
- » Önkal, Ahmet, "Hz Peygamber'in Ümmiliği", SÜİFD, Yıl: 1986, Sayı: 2, s. 249-262.
- » Özbahıççı, Mehmet Reşit, Kur'an ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü, Yeni Akademi Yay., İstanbul 2006.
- » Pala, İskender, "Mi'râciye" TDEA., Dergah Yay., c. VI, İstanbul 1986, s. 372-374.
- » Pala, İskender, Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü, Ötüken Yay., İstanbul 1998.
- » Sâbit, Divân, (Haz: Turgut Karacan) Sivas 1991.
- » Sâbit, Zafer-nâme-i Sâbit, Matbaa-i Ebu'z-Ziya, İstanbul 1299.
- » Soykut, İ. Hilmi, Açıklamalarıyla XII. Asırdan XX. Asra Kadar Türk Şiirinde Tasavvuf Hikmet ve Felsefeyle Dolu Unutulmaz Mısra'lar, Sönmez Neşr., İstanbul 1968.
- » Süleyman Çelebi, Mevlid [Vesîlet-ün-Necât], (Haz: Faruk Kadri Timurtas), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1980.
- » Şen, Ziya, "Kur'an'da Ümmî Kavramı ve Hz. Peygamber'in Ümmiliği" İslâmî İlimler Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 2, Güz 2006, s. 203-218.
- » Şengüller, İsmail Hakki, Açıklamalı ve Lügatçeli Mehmet Âkif Külliyyâtı, Hikmet Neşr., İstanbul 1992.
- » Şinâsi, Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye, (Haz: Süreyya Beyzadeoğlu), MEB. Yay., İstanbul 2003.
- » Tarlan, Ali Nihad, Fuzûlî Divânı Şerhi, Akçağ Yay., Ankara 1998.
- » Tolasa, Harun, Ahmet Paşanın Şiir Dünyası, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1973.
- » Uludağ, Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yay., İstanbul 1977.
- » Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Neşriyat, c. I-VIII, ırz, trz.
- » Yılmaz, Ali, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Türkçesi", Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, TDV. Yay., Ankara 1993, s. 33-44.
- » Zebîdî, Zeynü'ddin Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-latif, Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, (Mütercim ve şârihi: Kâmil Miras), DİB. Yay., C. I-XII, Ankara 1976.
- » Ziya Paşa'nın Şiirleri Tercibent —Terkibibent —Gazeller —Zafername —Harabat Mukaddimesi, (Vasfi Mâhir Kocatürk'ün Önsözüyle), Edebiyat Yayınevi, Ankara 1967.